

ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ ФОНД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначення сучасного термінологічно-правового фонду української мови, його фронтальне й багатоаспектне дослідження — одне з пріоритетних завдань вітчизняної науки.

Ступінь розробленості юридичної термінології, її досконалість залежать від рівня розвитку юридичних, мовознавчих та інших суміжних наук. На вивчення сучасної термінологічної системи права нині спрямовано творчий потенціал представників багатьох наук: правознавців-теоретиків широкого профілю і фахівців у тих чи інших галузях сучасного права, лінгвістів (термінологів, лексикографів, дослідників проблем математичної й прикладної лінгвістики), спеціалістів у сфері обчислювальної техніки, інформаційних систем, штучного інтелекту (програмістів, математиків та ін.).

Зосередження наукової думки на проблемах юридичного термінознавства обумовлено нагальною потребою забезпечити усі галузі державно-правового будівництва унормованою, опрацьованою на сучасних науково-теоретичних і методологічних засадах термінологією, кодифікованою у лексикографічних і законодавчих джерелах. Для здійснення цього завдання потрібно насамперед упорядкувати, систематизувати й класифікувати на основі всебічного наукового вивчення й аналізу величезний інвентар термінологічних одиниць, що функціонують у сфері законодавства, ділової документації, правничих наук (а це понад 30 тис. термінів і термінологічних словосполучень).

Кодифікаційний процес в Україні може стати ефективним тільки за умови розв'язання на належному науковому рівні мовно-термінологічних проблем, пов'язаних, насамперед, з відсутністю єдиної, уніфікованої, стандартизованої термінології, одиниці якої за своїми параметрами слугували б певним еталоном, призначеним для вживання в усіх сферах правового регулювання суспільних відносин (законодавстві, судовій і правоохоронній діяльності, нотаріаті, діловодстві тощо), в системі юридичної науки, освіти, засобах масової правової інформації та ін. [1].

Якщо термінологія не впорядкована, неможливо досягти максимальної точності викладу законодавчої думки, що призводить, у свою чергу, до розпливчастого або неоднозначного тлумачення правових норм. Оптимально точно оперувати конкретною думкою надзвичайно важливо і для законотворця, і для тих, хто застосовує правові норми. Якщо законодавство досконале, довершене, то воно досить чітко і глибоко регулює суспільні відношення, забезпечує правильне застосування правових норм, формує повагу до права, до закону.

У сучасних умовах, коли в систему законодавства та інші правові галузі впроваджуються автоматизовані системи обліку і пошуку правової інформації, використання уніфікованих, точних, однозначних термінів підвищує ефективність інформаційно-пошукових систем у законодавстві, значною мірою зменшує втрати інформації.

Юридичний термін (слово або словосполучення), обраний для кодифікації у законодавстві та нормативних фахових словниках, повинен якнайточніше передавати правове поняття, мати точний і чітко визначений зміст (дефініцію), бути однозначним у межах терміносистеми, характеризуватися стилістичною нейтральністю, функціональною усталеністю, відповідати структурно-семантичним і словотвірним особливостям української мови.

Здійснити відбір термінологічних одиниць з числа конкуруючих (синонімічних, дублетних і варіативних) для кодифікації, дати їм оцінку за різними параметрами (відповідність правовому поняттю, точність, однозначність, конвенціональність, оптимум інформативності, стилістична конотація, поширеність, мотивованість, коректність тощо), а також визначити генетичну природу терміна, його структуру, семантичну і синтаксичну валентність, продуктивність словотвірної моделі можна лише на основі комплексного лінгвістично-правового аналізу, що синтезує на сучасних методологічних засадах різні методи й прийоми наукового дослідження.

Методологія як учення про загальні принципи наукового дослідження визначає його об'єкт, предмет, мету, межі, перспективи і напрями наукового пошуку. На методологічних підходах ґрунтується побудова наукової теорії, систематизація і диференціація наукових знань, їх

емпіричне дослідження на рівні конкретного і на основі цього — визначення шляхів і закономірностей розвитку наукового знання.

Термінологія нині стала об'єктом дослідження низки взаємозв'язаних дисциплін: лінгвістики, насамперед термінознавства (термінологія як об'єкт теоретичного вивчення); прикладного термінознавства, зокрема термінографії (термінологія як об'єкт лексикографічного опису, а також уніфікації, стандартизації та унормування); інформатики (термінологія як матеріал для створення штучних мов інформаційних систем).

Методологія загального термінознавства синтезує методологічні орієнтири суміжних наук (лінгвістики, філософії, логіки, онтології, інформатики). Щодо методологічних засад галузевого термінознавства, то вони включають в себе також методологічні принципи відповідної галузі знання.

Методологія юридичного термінознавства визначається специфікою об'єкта наукового пізнання — термінології права, яка інтегрує юридичні і лінгвістичні знання (факти і явища правового життя, матеріалізовані у мовно-термінологічних одиницях; ізоморфність логіко-понятійних і внутрішньомовних зв'язків у терміносистемі та ін.). Методологічні підходи окреслюють також мету, основні напрями й аспекти наукового вивчення юридичної термінології, визначають його перспективи. У зв'язку з цим зауважимо, що юриспруденція і лінгвістика (як і інші наукові галузі) нині активно розвиваються одночасно у напрямках внутрішньої диференціації та інтеграції з іншими науками. Так, у межах сучасного правознавства диференціюються нові наукові напрями й відповідно, нові дисципліни: а) ядерне (атомне) право, міжнародне космічне право, екологічне право та інші молоді галузі правової системи і законодавства, що виникли у зв'язку з розширенням сфери правового регулювання; б) філософія права, соціологія права, лінгвістика права, правова кібернетика, правова статистика, правова інформатика, правова антропологія, юридична логіка, юридична політологія та інші, які формуються на стику суміжних з правознавством наук.

Лінгвістика права предметом свого вивчення має мову, що функціонує у сферах законодавства, ділової документації, правничої науки й освіти, правової інформації та правової публіцистики. Вона визначає функції та специфіку мови права, її основні різновиди і жанри, систему правил, які лежать в основі створення й інтерпретації правових текстів. Зокрема, особливу увагу приділяє мовним проблемам правотворчості і правозастосування, у зв'язку з чим розвиває такі напрями науково-лінгвістичного аналізу правових категорій, як законодавча стилістика, законодавча техніка, текстологія, синтаксис законодавчого тексту, документна лінгвістика, лінгвостилістика науково-юридичного тексту, концептологія, лінгвістична юридична герменевтика та ін. [2]. Лінгвістика права розглядає мову як найважливіший засіб правової комунікації, засіб правового пізнання та засіб передачі правової інформації у суспільстві; вивчає засоби мовного вираження правових явищ, понять і категорій на різних рівнях: лексичному, лексико-семантичному, граматичному, синтаксичному.

На лексичному рівні правова матерія репрезентована: 1) термінами і термінологічними словосполученнями (як офіційними, узагальненими назвами юридичних явищ, понять, категорій); 2) номенклатурою (власні назви юридичних установ, органів, посад, конкретні найменування правових актів, зокрема законодавчих, та ін.); 3) професіоналізмами, напівтермінами, терміноїдами, індивідуально-образними виразами та ін. Перші два розряди об'єднують нормативну термінологічну лексику, кодифіковану у законодавчих актах і лексикографії (насамперед у юридичних словниках різних типів), третій — напівофіційну й неунормовану лексику юридичного змісту, що побутує у неофіційному професійному спілкуванні, у юридичній публіцистиці, у науковій та науково-популярній літературі. Названі лексичні розряди взаємодіють між собою. Так, деякі неусталені назви й новоутворення внаслідок завершення процесу термінологізації, розширення сфери свого функціонування та після відповідної апробації й оцінки фахівцями-термінологами можуть бути включеними у категорію нормативної термінологічної лексики (але тільки через відповідну фіксацію у законодавчих та фахових лексикографічних джерелах).

Юридичний словник у тих чи інших аспектах вивчають різні розділи і підрозділи

мовознавства: лексикологія, термінознавство, семасіологія, ономасіологія, когнітивна лінгвістика, етимологія, словотвір, фразеологія, стилістика, історія мови, історична лексикологія, порівняльна лексикологія, лексикографія, термінографія та ін. Термінологія права як складна, ієрархічно організована сукупність термінологічних одиниць усієї правової сфери діяльності людини знаходиться у полі зору загальної теорії держави і права (згідно з класифікатором правових наук).

Але безпосереднім об'єктом усебічного теоретичного осмислення і практичного опрацювання на різних рівнях термінологічна лексика права виступає лише у двох споріднених наукових галузях: юридичному термінознавстві і юридичній термінографії.

Юридичне термінознавство і юридична термінографія являють собою нові спеціалізовані напрями дослідження термінологічно-правового фонду української мови, які синтезують сучасні методологічні підходи й методичний апарат мовознавчих і юридичних наук.

Юридичне термінознавство розробляє загальнотеоретичні питання терміна, термінології, терміносистеми права, визначає ключові поняття і категоріальний апарат своєї галузі, зокрема вивчає:

- природу правового терміна; співвідношення правового явища (денотата), юридичного поняття (сигніфікату) і термінологічної одиниці (мовного знаку);
- способи номінації спеціальних юридичних понять;
- місце юридичної термінолексики у системі загальнолітературної та спеціалізованої мови;
- стратифікацію термінологічної лексики права з різних позицій (семантичних, стилістичних, нормативності / ненормативності, уживаності, кодифікованості / некодифікованості, інформаційної насиченості тощо);
- системність термінології права та її дихотомічний характер;
- загальні параметри класифікації юридичних термінологічних одиниць (за структурою, генетичними, семантичними, словотвірними і функціональними характеристиками тощо);
- генезис, історичний шлях та перспективи розвитку юридичної термінології в українській мові;
- співвідношення національних і інтернаціональних елементів у терміносистемі права;
- продуктивність / непродуктивність моделей і способів юридичного термінотворення;
- закономірності і специфіку розвитку термінологічної системи права.

Створення наукової теорії юридичного терміна і термінології сприятиме реалізації практичних аспектів юридичного термінознавства, спрямованих на розроблення принципів систематизації, упорядкування й уніфікації юридичної термінології, створення державних стандартів на терміни та термінологічні словосполучення, кодифікацію термінологічних одиниць у новому законодавстві України.

Одним з актуальних наукових напрямів, що ґрунтується на теоретичних засадах термінознавства, і в той же час має свої конкретні науково-теоретичні і прикладні завдання, є розроблення принципів лексикографічного опису термінологічних одиниць. Реалізується цей напрям у термінографії.

Юридична термінографія — це наука про теорію і практику укладання юридичних словників різних типів (загальноюридичних і галузевих, енциклопедичних і лінгвістичних, тлумачних, нормативних, перекладних, частотних, історичних, етимологічних, словників іншомовних та інтернаціональних термінів права та інших). Серед найважливіших теоретичних і прикладних проблем юридичного термінознавства:

- дефініція юридичного терміна та її види,
- способи і засоби семантизації правових термінів у словниках різних типів,
- структура і компоненти словникової статті у юридичних і лінгвістичних словниках,
- методика складання реєстру термінологічних одиниць на матеріалі законодавчих та інших джерел,
- принципи і шляхи систематизації термінів у юридичних тезаурусах,
- створення комп'ютеризованого банку термінів права,
- розроблення робочих програм для відбору, класифікації і систематизації термінологічного матеріалу (термінів, термінологічних словосполучень, терміноелементів),

- створення спеціалізованої інформаційно-пошукової системи,
- переклад юридичних термінів (для перекладних словників),
- способи ілюстрування термінологічного матеріалу,
- система посилань та умовних скорочень у словниках різних типів та ін.

Тут перехрещуються шляхи теоретичної і прикладної лінгвістики (оскільки термінографія має на меті — розроблення методології, теоретичних засад і способів фіксації терміносистем права у словниках юридичних термінів різних типів), юриспруденції, інформаційного пошуку (методичний апарат сучасної юридичної термінографії орієнтований на автоматизовану обробку правових текстів (насамперед законодавства), створення термінологічного банку даних, обслуговування інформаційно-пошукових систем, машинного перекладу юридичних текстів), а також логіки, психології, статистики та ін.

Існує нагальна потреба у виданні словників з усіх галузей сучасного права. На сьогодні відсутні словники термінів кримінального, адміністративного, банківського, трудового, сільськогосподарського, міжнародного, космічного, ядерного, сімейного, земельного та інших галузей права. Укладання термінологічних словників з усіх галузей сучасного права, і на основі цього здійснення генералізованого лексикографічного опису української термінології права — надзвичайно важливе й актуальне науково-прикладне завдання, яке визначає найближчі й далекі перспективи розвитку юридичної термінографії.

Сучасні методологічні засади юридичного термінознавства і юридичної термінографії органічно поєднують загальнонаукові підходи (аналіз і синтез, порівняння й зіставлення, моделювання, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний, опозиційний, функціональний, експериментування) з галузевими методиками наукового вивчення й опрацювання термінологічно-правового фонду української мови (лінгвістичними і юридичними).

Діахронічний підхід до вивчення юридичної термінології полягає в тому, щоб простежити еволюцію юридичної термінологіки від найдавніших часів до сучасного стану і в тісному зв'язку з історією держави і права, факторами суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку. Це перший актуальний для сучасного дослідження української термінології права напрям, оскільки без ґрунтового знання історії розвитку предмета дослідження — юридичної термінології ми не можемо об'єктивно оцінювати сучасні мовно-термінологічні процеси. У той же час юридична термінологія являє собою один з найдавніших пластів термінологічної лексики, який своїми коренями сягає глибокої дописемної старовини, коли право існувало у своїй первісній формі — формі звичаю і традицій. Писемні пам'ятки періоду Київської Русі дають нам «найстаріші зразки актового язика і юридичної термінології дохристиянської Русі Х в.» [3].

Наша наука, на жаль, ще не має системного опису загальної історії юридичної термінології на фоні соціально-історичного і правового розвитку України, з одного боку, і розвитку української літературної мови — з другої [4]. Без знання конкретної історії розвитку правової науки й правової культури в Україні, яка віддзеркалюється у мовних фактах, ми суттєво збіднимо нашу культурну історію. Загальна історія формування термінології права в українській мові крім власне історико-лексикологічного аспекту дає можливість спостереження процесів термінотворення у їх динаміці, відбору словотворчих засобів для мотивованої номінації спеціальних понять, спеціалізації морфем і моделей на вираженні певних стандартних значень, використання різних засобів термінотворення та ін.

Але в українському мовознавстві поступово накопичується багатий матеріал з історії розвитку юридичної термінології [5]; на основі різноманітних писемних джерел і за різними методиками простежується історія окремих юридичних термінів та термінологічних груп, реконструюється склад і структура терміносистем права тощо.

Усе це сприяє формуванню нових підгалузей знання — **історичного юридичного термінознавства та історичної юридичної термінографії**, для яких методологічний принцип історизму є вихідним.

Перша підгалузь має на меті дослідити історичний шлях розвитку термінологічної лексики права, визначити її генетичну природу, простежити динаміку змін на різних мовних рівнях,

зокрема встановити хронологію появи і втрати окремих термінів і цілісних терміносистем, виявити специфіку формування терміносистеми та узагальнити наукові спостереження і результати у фундаментальних теоретичних працях.

Друга підгалузь репрезентує склад давньої термінологічної лексики права у різних видах історичних словників: загальноюридичних і галузевих, перекладних, лексиконах та вокабулярах окремих писемних пам'яток (законодавчих актів та їх проектів; різних жанрів ділової документації; наукових, публіцистичних, філософсько-юридичних творів тощо). У полі зору історичної юридичної термінографії — історія термінологічного словникарства в Україні, систематизація й вивчення лексикографічної інтерпретації правових термінів у різних історичних джерелах, наукове опрацювання давніх лексикографічних джерел, підготовка до видання та перевидання словників юридичної мови попередніх епох.

Ретроспективний аналіз термінологічної лексики допомагає визначати магістральні тенденції у формуванні української термінології в цілому та окремих її галузей.

Синхронічний підхід передбачає вивчення стану юридичної термінології як системи взаємозв'язаних та взаємозумовлених терміноелементів у певний момент її розвитку. Статичний аспект дає можливість детального опису й моделювання термінологічної системи в усіх її фрагментах, вивчення співвідношення її складових частин в одному хронологічному зрізі, поза їхньою еволюцією.

Принцип системності є наскрізним у всіх галузях сучасної науки. Згідно з цим принципом юридична термінологія розглядається як цілісна упорядкована й внутрішньо організована сукупність взаємозв'язаних та взаємодіючих термінологічних одиниць, що історично розвиваються за внутрішньомовними законами і під впливом позамовних факторів. Принцип системності проявляється на екстралінгвістичному і внутрішньомовному рівнях. Юридична терміносистема є відображенням на мовному рівні правової системи, її предметів, понять, інститутів. Класифікація термінів за змістом передбачає розподілення їх за галузями права, правничими інститутами та об'єктами називання усередині правничих галузей (остання є найбільш докладною). Класифікація термінів здійснюється не тільки за екстралінгвістичними, але й власне-мовними параметрами (змістовими, формальними, функціональними тощо).

Наявність у межах терміносистеми усталених зв'язків, які забезпечують цілісність і збереження її основних властивостей (незважаючи на зміни зовнішнього і внутрішнього характеру), свідчать про структурну організацію терміносистеми. Ось чому у мовознавчій науці набув поширення термін **системно-структурний підхід**.

Вивчення юридичної термінології на основі такого підходу дозволяє не тільки чітко визначити основні структурні елементи термінологічної системи (терміносистема права в цілому (найвищий рівень ієрархії) — галузева терміносистема — підгалузева терміносистема — термінологічна група на позначення юридичного інституту — термінологічний ланцюжок або пучок (сукупність термінів на позначення одного юридичного явища (поняття) — термінологічна одиниця (термін-слово або термінологічне словосполучення) — терміноелемент), але й розглядати самі ці елементи як системно-структурні утворення, виявляти типи системних зв'язків між структурними елементами.

Системність у юридичній термінології має дихотомічний характер: ієрархічна внутрішня структура терміносистеми і зв'язки між її елементами ізоморфні структурі й організації логічних зв'язків між правовими явищами і поняттями. Принципи логічної організації правової системи, типи системних зв'язків між правовими поняттями, особливості галузевих підсистем обумовлюють специфіку внутрішньої структури термінологічної системи права.

У процесі вивчення логіко-понятійної організації юридичної терміносистеми та її репрезентації на мовному рівні дослідники оперують також категоріями і методами когнітології (нова галузь досліджень, яку називають ще «інженерією знань»), когнітивної лінгвістики (об'єктом вивчення якої є знання, його мовні різновиди, мовні засоби репрезентації знань), штучного інтелекту, комп'ютерної лінгвістики: база правових знань, лінгвістична база даних, енциклопедичне знання, експертне знання, репрезентація знань, лінгвістичні моделі, процесори лінгвістичні, організація знань, когнітивна парадигма,

когнітивна теорія категоризації (когнітивно-семантична теорія систематизації значень слів у мовній свідомості носія мови), семантика когнітивна та ін.

Підхід до системи термінологічних номінацій і термінологічних процесів як виявів інтелектуальної (когнітивної) діяльності, моделювання термінологічної структури через конструювання бази правових знань, дослідження мовних форм репрезентації інформаційних та гносеологічних сутностей правових понять можна визначити як **когнітивний**.

Процес систематизації понятійного поля (простору) правової галузі за структурно-тематичними параметрами називається **тезауруванням**.

Юридичний тезаурус — це універсальний словник термінів юридичної науки, який систематизує і репрезентує правові знання через структуру ключових понять права, їх взаємовідношення і зв'язки. Створення юридичного тезаурусу дає можливість компактно й доступно представити для огляду понятійно-сміслове поле термінології, його системні відношення і структурні рівні.

Тезаурус — це і лексичний інструмент інформаційно-пошукових правових систем. Якщо тезаурус використовується для автоматизованого пошуку правової інформації, він називається **інформаційно-пошуковим**. Це словник термінів-дескрипторів, що репрезентують понятійний склад правової системи і мають певну локалізацію у правовому полі відповідно до внутрішніх логіко-семантичних відношень. Але в цілому він віддзеркалює суму накопичених знань про правові явища й категорії на логіко-понятійному і мовному рівнях. Принципової різниці між термінологічним і інформаційно-пошуковим тезаурусом немає, якщо термінологічний інструментарій останнього відпрацьований.

Необхідність ефективного лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових правових систем робить тезаурусовий опис термінології права актуальним і перспективним науково-прикладним завданням.

Юридичний тезаурус, що певним чином експлікує семантичну структуру словника мови права, містить у собі ті парадигматичні відношення, які реалізуються в синтагматичі, тобто тезаурусні зв'язки проявляються і формуються на функціональному рівні. Ось чому із системним та структурним підходами до вивчення юридичної термінології нерозривно пов'язаний функціональний.

Функціональний підхід у термінознавстві представляє мовно-термінологічну систему та її компоненти насамперед з точки зору їх функцій (призначення) і функціонування (реалізація у мовленні), а не моделі. Функції термінів визначаються їх здатністю виконувати певні призначення. Функція є узагальненим результатом функціонування термінів на мовленнєвому рівні, тобто являє собою реалізоване призначення, досягнуто в мовленні мету.

Термінологія як мовна підсистема виконує насамперед загальномовні (базові) функції (номінативну, комунікативну, когнітивну (гносеологічна, пізнавальна), експресивну, нормативну та інші). У мовленнєвих актах ці основні функції актуалізуються різною мірою, модифікуються, що розширює спектр функцій на рівні мовлення.

Реалізація комунікативної функції у сфері правового спілкування виявляє такі її різновиди, як конотативна (засвоєння правової інформації), волюнтативна (вплив на правосвідомість), функція збереження й передачі правового знання й правової культури та ін.

Когнітивна функція у мовно-правовій сфері актуалізує такі основні аспекти: конструктивна (формування правової думки); знаряддя й спосіб правового пізнання та оволодіння суспільно-правовим досвідом; акумулятивна (накопичення суспільно-правового досвіду і знань), аксіологічна (оцінки), а також денотації (номінації), референції, предикації та деякі інші.

У полі зору юридичного термінознавства — термінологія права у системі її функцій, мовні засоби реалізації цих функцій, функціонування юридичних термінів у різних жанрах писемного та усного мовлення. Спостереження над функціонуванням юридичних термінів у різних стилях і жанрах мовлення свідчить, що мовлення порушує деякі узуальні семантичні зв'язки, актуалізує ті чи інші компоненти семантичної структури терміна, дає можливість реалізуватися потенційним або периферійним компонентам семантики, що обумовлює певні зміни на парадигматичному і синтагматичному рівнях. Так, узуальні лексико-граматичні моделі

реалізації значення термінологічних одиниць у процесі функціонування модифікуються, зокрема поширюються додатковими компонентами. Безумовно, дослідження термінологічної лексики у плані співвіднесення моделі (узусу) та актуалізації цих норм у мовленні корисно не тільки в лексико-семантичному, але й у мовно-стилістичному плані.

Правове знання, репрезентоване мовно-термінологічними засобами, формується на основі узагальнення результатів **порівняльного** вивчення правових явищ, правових систем і термінологічних систем. Порівняння є найважливішим інструментом пізнання еволюції і розвитку української юридичної термінології у різні історичні періоди, виявлення спільності і відмінностей у терміносистемах різних мов.

Методологічні підходи як узагальнені сукупності теоретичних принципів реалізуються у конкретних методах і прийомах наукового дослідження. Так, діахронічний підхід є основоположним для порівняльно-історичного, історико-етимологічного, історико-ономасіологічного методів; системно-структурний підхід об'єднує компонентний аналіз, метод опозицій, метод ступеневої ідентифікації, моделювання, тезаурування та ін.; на порівнянні побудовані контрастивний (зіставний) аналіз, порівняльно-історичний метод, метод порівняльної та внутрішньої реконструкції; функціональний підхід є провідним для контекстологічного, функціонально-стилістичного, валентнісного, дистрибутивного, трансформаційного методів аналізу та ін. Але найчастіше метод реалізує синтез наукових підходів (наприклад, порівняльно-історичний, метод автоматичного аналізу тексту (інтегрує системно-структурний і функціональний підходи); метод моделювання (є універсальним, оскільки використовується в дослідженнях усіх типів) та ін.

Розглянемо деякі методи і робочі прийоми під кутом зору їх потенційних можливостей у визначенні та об'єктивному вивченні термінологічно-правового фонду мови. При цьому зазначимо, що нині ефективність методів лінгвістичного дослідження підвищується, якщо використовуються комп'ютерна техніка і спеціальні комп'ютерні програми.

Метод автоматичної обробки й аналізу тексту є надзвичайно важливим для юридичного термінознавства і юридичної термінографії, оскільки перед ними стоїть завдання створення комп'ютерного термінологічно-правового фонду, в якому зберігатиметься інформація про всі юридичні номінації, зафіксовані у писемних джерелах (від найдавніших пам'яток права до сучасних). Цей фонд буде утворений шляхом машинної обробки усіх можливих типів сучасних і давніх юридичних текстів: законодавчих актів, ділової документації, науково-юридичних праць, публіцистично-правових і філософсько-правових творів тощо. Метод автоматичної обробки тексту дозволяє обробляти і зберігати величезні обсяги текстового матеріалу, здійснювати відбір мовних одиниць за різними формальними ознаками, створювати цілі лексикографічні системи для одно-, дво- і багатомовних словників, тезаурусів, конкордансів тощо.

Нині шляхом автоматичної обробки текстів чинного законодавства України виявляється термінологічний матеріал, який упорядковується за алфавітом, сортується і класифікується за різними параметрами, визначається частота уживання кожної термінологічної одиниці або терміноелемента та ін.

Робоча процедура створення інформаційно-пошукового тезаурусу здійснюється також на основі методу автоматичної обробки й аналізу тексту. Складається вона з таких операцій: визначення тематичних меж тезауруса, відбір з вихідного матеріалу ключових термінів, їх лексикографічне опрацювання, установлення умовної еквівалентності між ними (перевіряється вона за допомогою текстуального аналізу усіх контекстів з ключовими словами: якщо з точки зору фахівця заміна одного терміна іншим не викликає трансформації або перекручення змісту, то між ними існує умовна еквівалентність); відбір на цій основі дескрипторів (термінів інформаційно-пошукової мови; дескриптор репрезентує групу ключових термінів природної мови); установлення парадигматичних відношень між термінами і дескрипторами (зауважимо, що групу синонімічних термінів представляє один дескриптор, а багатозначний термін супроводжується низкою дескрипторів); після цього формується тезаурус.

Автоматичний відбір термінологічної лексики, її систематизація і класифікація, упорядкування і сортування легко здійснити за формальними критеріями (на лексико-

фразеологічному рівні — це ключові терміни права, які можуть виступати стрижневими компонентами термінологічних словосполучень; на словотвірному рівні — терміноелементи (корені, суфікси, префікси); на лексико-семантичному рівні — це компоненти семантичної структури терміна (якщо визначені дефініції термінів).

Термінологічно-правовий банк даних обов'язково містить у собі інформацію з різних законодавчих, науково-юридичних і лексикографічних джерел. Для наукового визначення юридичних понять, їх класифікації необхідно мати не тільки лексикографічні дефініції відповідних термінів (репрезентовані у тлумачних, енциклопедичних, фахових (загальноюридичних і галузевих) словниках, але й інформацію про тлумачення кожного поняття представниками різних теоретичних, наукових напрямів і шкіл, для чого необхідно звернутися до наукової, науково-методичної та науково-педагогічної літератури (монографії, статті, посібники, підручники тощо). Концептуальний аналіз (від концепт — поняття, ідея поняття, ментальний прообраз) такого матеріалу встановлює кореляції між історичними змінами у значенні цих концептів та еволюцією правових теорій і знань. Бажано було б розглянути концепти у різних термінологічних системах, зокрема у правових терміносистемах різних галузей права.

Комплексний аналіз і наукове опрацювання такого матеріалу (моделювання структури знань, визначення різних інтелектуальних конфігурацій наукового знання, пошук критеріїв і форм його репрезентації) допоможе удосконалити й упорядкувати лексикографічне дефініювання юридичних термінів, створити ефективні методики відбору, класифікації й опису термінологічного матеріалу, глибше пізнати парадигматичні і синтагматичні зв'язки між термінами.

Дефініції термінів, зафіксовані у лексикографічній літературі, концентрують досвід наукового осмислення й упорядкування юридичних понять колективами вчених, а тому не можуть не бути корисними для моделювання терміносистеми в цілому, її внутрішніх підсистем і груп.

У цьому плані ефективним вважаємо **метод ступінчастої ідентифікації**, запропонований свого часу Е. В. Кузнецовою як засіб опису семантики слів [6]. Автор методу виходить з того, що практика укладання словників ґрунтується на можливості ідентифікувати слова за допомогою інших. Наприклад: *апатриди* — «особи, які не мають громадянства жодної держави»; *біпатриди* — «особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав». У типових визначеннях термінів у тлумачних словниках є слова-ідентифікатори (носії загальних семантичних ознак) і слова-конкретизатори (останні репрезентують диференційні семантичні ознаки і слугують для розмежування й протиставлення визначуваного і визначального слів). У наведених прикладах це «особи» + «не мають» / «мають» + «громадянство» + «жодної держави» / «двох або більше держав». Для повного семантичного опису термінології слова-ідентифікатори і слова-конкретизатори підлягають багатоступеневому розкладанню доти, поки їх набір не буде вичерпано.

Принцип відбору матеріалу і структурування за ідентифікатором лексичних груп, реалізований у різних робочих методиках, виявився ефективним, оскільки ієрархічні родо-видові відношення для них є визначальними. Використовується він і в інформаційно-пошукових системах. На основі семантичної ідентифікації термінологічних одиниць можна виявляти тотожні, або дублетні назви (наприклад, *апатриди*, *аполіди*; *біпатриди*, *біполіди*), варіативні номінації (лексичні, фонетичні, морфологічні, словотвірні) (*юрист*, *правник*, *правознавець*, *юриспрудент*; *кримінальний*, *карний*; *убивця*, *вбивця*, *убивець*, *убійник*, *вбійник*, *вбивник*; *позивач*, *позивальник*, *позовник*; *викривальний*, *викривний*, *викривничий*), простежити семантичну розбіжність термінів, що знаходяться між собою в опозиції (*обвинувачення* — *захист*; *адвокат* — *прокурор*; *цивільний* — *кримінальний*; *кодифікація* — *інкорпорація* — *консолідація* (законодавства) та ін.

Щодо аналізу термінів і терміносистеми на лексико-семантичному рівні, наведемо декілька ефективних методів і прийомів дослідження такого складного феномену, як семантика: компонентний аналіз, контекстологічний, дистрибутивний, дистрибутивно-статистичний,

валентнісний, трансформаційний.

Компонентний аналіз — найбільш поширений метод семантичного аналізу термінологічної лексики. Він полягає в розкладанні значення термінологічної одиниці на елементарні (мінімальні) сутності — семантичні компоненти (семи) та у репрезентації значення терміна як семної структури. Певна сукупність (набір) та конфігурація сем («елементарних смислів», «атомів змісту», які мають також назви «диференційний елемент» (Ф. де Сосюр), «фігура змісту» (Л. Єльмслев), «диференційна ознака» (І. В. Арнольд), «семантичний множник» (Ю. Д. Апресян, Ю. С. Степанов), «ноема» та ін.) визначають структуру не тільки окремих термінологічних значень (терміносемема, ЛСВ), але й семантичну структуру термінологічної одиниці. Семи диференціюються семи за рівнем абстракції, а тому класифікація сем ієрархічна: перший рівень характеризується семами категоріальними (у іменників, напр. — «предметності», у дієслів «процесуальності» тощо), другий рівень характеризується семами кількох порядків (інтегральні, диференційні, периферійні (останні віддзеркалюють різні другорядні, інколи не обов'язкові ознаки предмета, різні асоціації у свідомості людини і реалізуються у процесі функціонування термінологічних одиниць, тобто у мовленні; їх називають ще потенційними, оскільки з ними пов'язується поява різного роду переносних значень та процес детермінологізації).

Компонентний аналіз допомагає проникати у глибинну семантику терміна, детально й у повному обсязі реконструювати або моделювати семантичну структуру термінологічної одиниці, простежити, яким чином і на яких ділянках змінюється її семантика, визначити смислові зв'язки між термінологічними значеннями однієї одиниці, а також різних одиниць. Метод цей з успіхом використовується і в дослідженні понятійно-смислового поля термінологічної системи, термінологічних підсистем та груп. На основі цього методу було висунуто оригінальну концепцію компонентного моделювання, або «семантичного портретування» слів (О. К. Жолковський, Н. М. Леонтьєва, Ю. С. Мартем'янов) (пізніше її розвинув Ю. Д. Апресян у своїй теорії лексичної семантики), запропоновано метод семантичних множників (Е. Ф. Скороходько) (для компонентного семантичного кодування термінів в інформаційно-пошукових системах) [7]. Різні варіанти методу компонентного аналізу в юридичному термінознавстві виявляються релевантними і для розкриття генетичних та логіко-понятійних зв'язків між правовими поняттями. Компонентного аналізу підлягають також лексикографічні дефініції та визначення дескрипторів у інформаційно-пошукових тезаурусах. Для пошуку інваріантних елементів у дефініціях (ідентифікаторів) та варіативних компонентів (конкретизаторів) компонентний аналіз поєднується з контекстологічним.

Контекстологічний аналіз є обов'язковим у роботі як з давніми пам'ятками права, так і у лексико-семантичному і стилістичному опрацюванні сучасних юридичних текстів. У першому випадку він допомагає виявити окремі ЛСВ та відтінки у значенні давнього юридичного терміна, фронтальний аналіз значного за обсягом текстологічного матеріалу дозволяє реконструювати семантичну структуру юридичних термінів у певний історичний період; контекстологічний аналіз сучасних юридичних текстів має на меті визначити типові контексти (правовий контекст як мовленнєве середовище, у якому функціонують юридичні терміни; неюридичний контекст як мовленнєве середовище, що сприяє детермінологізації лексем), постійні та змінні компоненти контексту (зокрема контекстуальні індикатори), диференціювати їх за ступенем складності та іншими критеріями. Вивчення семантичної валентності юридичних термінів шляхом аналізу типових лексичних контекстів, урахування текстових і позатекстових ситуацій, особливо дистантних зв'язків у цілому тексті, а також потенційні асоціації у тезаурусі читача, має не тільки семантико-стилістичне значення, оскільки дозволяє помітити появу у семантичній структурі терміна нових відтінків значення, конотацій і нових зв'язків позначуваного правового явища з іншими реаліями дійсності, але й надзвичайно важливе для мовної репрезентації правових норм у процесі законотворчості.

У порівняльно-історичній методиці важливе місце посідає **етимологічний аналіз**, який допомагає розкрити походження слова і його генетичні зв'язки. Сутність процедури етимологічного аналізу полягає в тому, щоб шляхом генетичного ототожнення аналізованого

слова (або його основи) з іншим словом (або його основою) як вихідним, твірним, а також ототожнення інших структурних елементів слова з історично відомими структурними елементами реконструювати найдавнішу (первісну) форму і значення слова (первісну мотивацію). Така реконструкція потребує попереднього етапу — хронологічного розшарування, послідовного відсікання похідних слів і запозичень.

Теоретики-правознавці і термінологи здавна звертаються до етимології як засобу дослідження юридичних понять і категорій. Виявлення *первісного значення* терміна та його подальшого семантичного розвитку особливо важливе для термінів із категоріально-правовою семантикою, оскільки дозволяє певною мірою розкрити первісні структури і найбільш суттєві конструкти правового знання, які зберігаються у мовних засобах. Глибоке етимологічне дослідження ключових термінів права допомагає виявити початкові (передкатегоріальні) етапи формування тих чи інших правових категорій, їх вплив на подальший розвиток усього категоріально-правового апарату.

Метод і прийоми етимологічного аналізу при дослідженні юридичної термінології допомагають реконструювати не тільки первісну форму й первісне значення окремих термінів права, етимологічні зв'язки між термінами, але й найдавніші шари термінологічної правової лексики. Це насамперед успадковані з праслов'янської мови лексеми індоєвропейського походження, які зберігають споріднені паралелі в слов'янських та інших індоєвропейських мовах (псл. *byrati* від іє. кореня **b(h)er-*, псл. *věděti, viděti* з іє. **ueid-*, **uid-*, псл. **dati, *danь, *darь, *datja* з іє. **dō-*: **dē-*, псл. **dělo, *dějati* з іє. **dhē-*, псл. **dъžati* з іє. **dheregh-* «тримати», псл. **polje* з інд. **pālэ*, псл. **pyrěti, *sъrogь* з іє. **pr̥-*, *(s)p(h)ṛ-*, псл. **kry* (зн. в. одн. кгъвь) з іє. **krū-/kreuэ-*, псл. *sodь* з іє. **som-dh-o-s* та ін), праслов'янські терміни, які простежуються в усіх або деяких сучасних слов'янських мовах (**kara, *karati, *kazнь, *vira, *zakonь, *pravь, *pravьda, *rědь, *rěditi, *ustaviti, *ustavь, *žel(e)zo, *rota, *prisegati* та ін.). Через відсутність писемних джерел праслов'янські та індоєвропейські праформи (архетипи) реконструюються шляхом установлення генетичної тотожності звуків і форм мови та відносної хронології.

Юридична термінологія, зафіксована у писемних пам'ятках українського права (починаючи з «Руської Правди»), представлена як питомими термінами, так і старослов'янськими (давніоболгарськими) лексемами і кальками, запозиченнями з різних мов (грецькі та латинські (інтернаціональні) терміни і термінолементи, полонізми, русизми, германізми, англіцизми та ін.). Етимологічна характеристика іншомовних термінів передбачає виявлення мови-першоджерела запозичення і мов, які відігравали при запозиченні роль посередників, визначення часу запозичення (абсолютного або відносного) та умов (інтралінгвістичних і екстралінгвістичних), за яких відбувався цей процес. Зокрема кожний іншомовний термін для свого етимологічного висвітлення потребує вивчення історичних стосунків між українською та іншими мовами, конкретних обставин і шляхів проникнення запозичення в українську мову тощо.

Дослідницький прийом, який актуалізує цей аспект етимологічних пошуків, одержав назву **культурно-історичної інтерпретації** мовних фактів. Він широко застосовується в історичному термінознавстві для етимологічної реконструкції та інтерпретації етимологічних даних, історико-ретроспективного опису термінології.

Дистрибутивний аналіз (від лат. *distributivus* — розподільний) — формалізований метод лінгвістичного дослідження, спрямований на вивчення дистрибуції («сукупності» усіх типів контекстного оточення) мовних одиниць без урахування їх лексичного та граматичного значень. У юридичному термінознавстві дистрибутивний аналіз використовується для визначення сполучуваності тієї чи іншої окремої термінологічної одиниці, місця та порядку розташування частин контексту. Для опису через дистрибуцію широко використовуються умовні літерні позначення класів лексем, з яких складають дистрибутивні формули. За такого кодування лексеми замінюються символами, що вказують на клас і підклас, до якого належать слова (напр.: *N* — іменник або слова, що стоять у позиції іменників; *N_{pers}* — назва особи, *N_{abstr}* — абстрактний іменник, *Adj* — прикметник, *Adv* — прислівник або його еквівалент, *V_{tr}* — дієслово перехідне, *V_{intr}* — дієслово неперехідне та ін.). Останні розміщуються відповідно до заданого порядку моделі кожної частини мови. Кодуючи усі слова, крім досліджуваного та деяких службових,

одержують його дистрибутивну формулу. Уживання кожного терміна визначається певним набором моделей. Пор.: Adj + **право** (авторське, адміністративне, берегове, виборче, громадянське, звичаєве, земельне, конституційне, космічне, морське, підприємницьке, сільськогосподарське, сімейне, трудове, фінансове, цивільне... право); **право** + N_{gen} (право власності, право притулку, право користування, право голосу...); **право** + N_{Gen} + (на) + N_{Acc} (право власності на землю, право власності на інформацію...); **право** + (Adj + N_{Gen}) (право державної (колективної, приватної...) власності; право законодавчої ініціативи; право індивідуальної петиції; право оперативного управління; право міжнародних договорів); **право** + N_{gen} + N_{Abi} (право користування (володіння) землею); **право** + (на) + N_{Acc} (право на інформацію); **право** + (на) + N_{Acc} + N_{gen} (право на свободу об'єднання); **право** + (на) + N_{Acc} + (Adj + N_{gen}) (право на зайняття державних посад); **право** + V_{tr} (право проводити мітинги; право направляти звернення...); **право** + V_{tr} + (до) + N_{gen} + Adj + N_{gen} (право обирати до органів державної влади (місцевого самоврядування...); **права** + N_{gen} (права дитини, права жінок, права власників, права народів, права споживачів...); N + **права** (норма права, система права, суб'єкт права, джерело права...) та ін.

За допомогою цього методу значення терміна більше диференціюється, ніж визначається, тому термінологами він використовується як допоміжний або у поєднанні з методом трансформації. Дистрибутивне моделювання широко застосовується у лексикографічних описах для показу сполучуваності і функціонування термінів, а також для визначення лексико-граматичних моделей термінологічних словосполучень (дво-, три- і багатокомпонентних).

Дистрибутивно-статистичний метод (автори А. Я. Шайкевич, Ю. Д. Апресян), побудований на поєднанні дистрибутивного аналізу з методом лінгвістичної статистики: аналіз дистрибуцій постійно використовує кількісні показники сполучуваності елементів у контекстах. Цей метод застосовують для виділення ключових слів та дескрипторів в інформаційно-пошукових мовах, автоматичної обробки тексту, алфавітно-предметних (або фасетних) класифікацій термінологічної лексики, а також з метою стилістичних спостережень, зокрема для вирішення деяких проблем терміновживання та термінологічності словосполучень. Дистрибутивно-статистичний метод має багато спільного з валентнісним аналізом.

Валентнісний аналіз (термін *валентність* від лат. *valentia* «сила» в лінгвістиці означає здатність мовних елементів поєднуватися з іншими мовними елементами того самого рівня; у лінгвістику введений 1948 р. С. Д. Кацнельсоном) розроблявся також у працях Г. Хельбіга, М. Д. Степанової та ін.

У термінознавстві вивчення валентності як властивості термінів сполучуватися з іншими словами дозволяє вивести з глибинно-синтаксичного рівня на поверхневий мовний рівень іменникові, атрибутивні, дієслівні, прийменникові моделі сполучуваності термінів та їх різновиди. На основі схожості валентнісних характеристик диференціюються лексико-граматичні розряди термінів, лексико-семантичні, тематичні та інші групи у межах терміносистеми.

Об'єктом валентнісного аналізу виступають насамперед термінологічні значення (окремі ЛСВ); таким чином багатозначні терміни мають декілька валентнісних наборів, що являють собою регулярні і стабільні синтаксичні контексти (які підлягають опрацюванню методами символічної логіки).

Для спостереження над внутрішньою валентністю термінів, яка виявляється у закономірностях комбінаторики терміноелементів, доцільно використовувати також прийоми **словотвірного аналізу**. Висвітлення таких закономірностей важливо для типології моделей термінотворення, для вивчення словотвірних потенцій термінів, а у поєднанні із статистичними даними — для виявлення продуктивності / непродуктивності термінотвірних моделей та термінотвірних засобів.

Валентнісний метод має багато спільного також з контекстологічним, дистрибутивним, компонентним аналізом, статистичним опрацюванням матеріалу, а тому на практиці часто комбінується з ними. Те, що він добре формалізується, сприяло створенню алгоритму автоматичного валентнісного аналізу, спеціальних валентнісних обчислень, широкому

застосуванню у термінографії.

Метод трансформації (від лат. *transformatio* «зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь» спрямований на уточнення значень термінологічних одиниць, які знаходяться: а) у цілком однакових контекстах; б) у схожих або частково схожих оточеннях; в) у різному оточенні, але за однією дистрибутивною формулою. В останньому випадку метою трансаналізу є найточніше визначення семантики стрижневого терміна шляхом диференціації окремих ЛСВ значення терміна та всіх їх відтінків, дослідження семантизації термінологічних словосполучень, укладання реєстру моделей реалізації термінологічних значень. Цей метод використовується термінологами у термінознавчих дослідженнях і в термінографії як допоміжний, найчастіше у поєднанні з іншими методами. Разом з ними він сприяє розробленню методики показу сполучуваності термінів як неодмінного додатку до дефініції терміна у лексикографії, питань автоматичного аналізу тексту, перекладу та ін. Дистрибутивний і трансформаційний аналізи, на думку лінгвістів, мають здійснюватися перед компонентним аналізом.

Створення машинного фонду національної мови розширює можливість вивчення термінології права за допомогою кількісних методів, зокрема статистичного.

Статистичний метод. Статистичні дані дозволяють допомагають виявити закономірності, властиві як великим сукупностям однорідних макрооб'єктів (терміносистем, підсистем, груп), так і мікрооб'єктів (якими є терміноелементи, термінологічні значення і термінологічні одиниці) на основі їх вибіркового дослідження. Цей метод передбачає дослідження величезного за обсягом текстового матеріалу, а тому найзручніше використовувати з цією метою комп'ютерні інформаційно-довідкові системи з чинного законодавства, автоматизовані бази термінологічних даних, лексикографічні видання, підготовлені за допомогою ЕОМ (частотні словники, термінологічні словники, конкорданси — словники, що фіксують усі контексти уживання термінологічної одиниці тощо). На матеріалі різних юридичних джерел (законодавчі акти, ділових документи, наукові праці з проблем права) важливо визначити частотність уживання термінів, їх розподіл у текстах різних жанрів, сполучуваність з іншими одиницями, кількісний склад терміносистеми права в цілому та галузей права зокрема, кількісні показники словотвірної продуктивності термінів і терміноелементів.

Статистичний метод допоможе визначити **ключові терміни і терміноелементи**, що складають ядро термінологічно-правового фонду національної мови. Роль ключових термінів права у формуванні терміносистеми надзвичайно важлива. По-перше, вони мають велике композиційне значення: надзвичайно глибока семантика і багата валентність, наскрізний характер семантичних зв'язків дозволяють цим термінам і терміноелементам структурувати термінологічну систему в цілому і в багатьох її фрагментах на рівні парадигматичних об'єднань і словотвірних гнізд. По-друге, вони збагатили термінологічно-правовий фонд численними похідними терміноодиницями на позначення нових правових реалій і понять. Вивчення ядра термінологічно-правового фонду національної мови корисне у комунікативно-інформаційному, гносеологічному, соціокультурному планах, оскільки дає цікавий матеріал для спостережень над еволюцією людського знання, мислення, культури.

Ключові терміни як найбільш частотні, семантично й структурно значущі, продуктивні елементи термінологічної системи в першу чергу підлягають комплексному лінгвістичному аналізу і використовуються у конструюванні (моделюванні) терміносистеми.

Моделювання є загальнонауковим методом, суть якого полягає у створенні такого абстрактного ідеалізованого об'єкта, який віддзеркалює релевантні, суттєві (з точки зору дослідження) властивості оригіналу і не бере до уваги несуттєві. Модель будується на основі гіпотези про можливу будову оригіналу являє собою його функціональний аналог, що дозволяє переносити знання з моделі на оригінал. Таким чином створення моделі має не тільки пояснювальне, але й пізнавальне значення.

Модель надає можливість відтворити у дещо спрощеному, формалізованому, компактному вигляді (схема, графічне зображення, символи та ін.) структуру наукового об'єкта у його статичному стані (напр., інваріантна модель) або динаміці (демонстрація механізму

функціонування системи), що дозволяє визначити основні напрями та перспективи розвитку об'єкта.

Конструювання лінгвістичної моделі — це не тільки один із засобів відображення мовних явищ і процесів, але й об'єктивний практичний критерій дійсності наших знань про мову. Розвиток лінгвістичного моделювання пов'язаний зі структурною лінгвістикою, математичною лінгвістикою та проникненням у мовознавство ідей і методів кібернетики. Комп'ютерному моделюванню підлягають лише теорії, які експліцитно викладені і достатньою мірою формалізовані (в ідеалі кожна модель повинна реалізуватися на ЕОМ за допомогою розроблених аксіоматичних систем формальних визначень понять). Для створення комп'ютеризованої моделі слід однозначно задати вихідні параметри об'єкта, їх відношення і правила поводження з ними (оперування). Така модель може не тільки пояснювати факти або експериментальні дані, які не пояснюються з точки зору існуючих теорій, але й передбачати раніше невідоме, принципово можливу поведінку оригіналу, що пізніше перевіряється новими експериментами і новими спостереженнями.

Моделювання на рівні термінологічної системи права передбачає відтворення у формалізованому вигляді максимально повної структури правового знання. Правові знання репрезентовані у двох модусах: система юридичних понять — система юридичних термінів.

Предметом моделювання можуть бути: концепт (правове поняття), значення терміна (семантична структура), лексико-синтаксична валентність терміна (у вигляді певного набору лексико-граматичних моделей реалізації значення терміна), дефініція терміна (структура лексикографічної інтерпретації юридичного поняття), правове знання (правова парадигма або теорія як певним чином організована сукупність концептів), правова терміносистема (системно-структурна організація юридичної термінології), мовно-термінологічні явища і процеси крізь призму функціонування (наприклад, моделювання відповідності між текстом і змістом у юридичній мові, моделювання правової норми у законотворчості), моделювання процесів сприйняття, розуміння, інтерпретації правового тексту (кібернетичне моделювання у юридичній герменевтиці) тощо. Реалізація останніх напрямів має на меті пошук найбільш раціонального й оптимального шляху реалізації законодавчих установ, визначення ефективності правових норм шляхом моделювання.

Моделювання — перспективний напрям термінознавчих досліджень, який порівняно з традиційними видами лінгвістичного аналізу має більші пояснювальні можливості. У галузі юридичної термінології він враховує різні науково-юридичні погляди і концепції, виявляє широчінь загальнонаукового і особливості індивідуального бачення правових категорій (на основі декількох альтернативних моделей наукової парадигми конструюється метамодель наукового знання), висвітлює міжгалузеві та міжнаукові зв'язки.

Ефективним виявляється моделювання у порівняльно-історичних та контрастивних дослідженнях. За допомогою цього методу можна простежити еволюцію правових понять і термінів, термінологічних систем у хронологічній послідовності. Для цього для кожної епохи створюється своя класифікаційна схема понять з термінологічними відповідниками. Порівняльний аналіз схем різних періодів дозволяє виявити терміни-архаїзми і терміни-неологізми для певних синхронних зрізів.

Моделюванню підлягає також семантика термінологічної одиниці у різні історичні періоди.

Семантичне моделювання здійснюється на матеріалі текстологічного аналізу юридичних пам'яток як форми репрезентації правового знання минулого. Застосування певної семантичної моделі як методу пізнання семантичних перетворень термінологічних одиниць на фоні історії людського буття та мислення, науки і культури, суспільно-правового життя дає змогу глибше проникнути в еволюцію лексико-семантичних процесів, реконструювати семантичну структуру терміна у тому чи іншому хронологічному зрізі, побачити динаміку змін на лексико-семантичному рівні у термінологічних групах, системах, підсистемах.

У той же час порівняльно-історичний аспект семасіологічних досліджень потребує подальшої розробки концепції цього методу, його теоретичних засад та робочих прийомів. Насамперед, вивчення семантики термінів, які в зіставлюваних мовах протягом усього шляху

свого розвитку зазнають чималих перетворень, передбачає ширше розуміння загальновідомого поняття лексичного значення слова, його природи і структури, потребує створення більш загальної та об'ємної семантичної моделі структури терміна, ніж у традиційній семасіології.

Нами пропонуються деякі продуктивні робочі прийоми застосування моделювання у порівняльно-історичному дослідженні семантики термінів, апробація яких на широкому лексичному матеріалі і подальше їх удосконалення допоможуть розробити нові оптимальні методи вивчення лексики в діяхронічному, порівняльно-історичному і контрастивному планах.

Один із них полягає у створенні для слів зіставляваних мов інваріантної лінгвістичної моделі з максимального набору семантичних компонентів (сем) (різних за складністю та змістом), що включають, крім інтегральних і диференційних сем, усі суспільно пізнані ознаки правового предмета, явища, процесу. Різна кількість таких семантичних ознак, їх співвідношення та ієрархія формують семантичну структуру терміна.

Інваріантна (ідеальна) лінгвістична модель набору сем, яка репрезентує значення юридичного терміна, є одночасно ізоморфною денотату (правовому явищу) і концепту (правовому поняттю) та його суспільно-науковому осмисленню в різні історичні періоди (представленому текстуально в усякого роду словниках, науковій літературі, законодавчих джерелах тощо). Тому практично інваріантний набір сем будується з урахуванням набору диференційних ознак денотата і з урахуванням науково-юридичного, законодавчого та лексикографічного визначення юридичного терміна у писемних текстах. Об'єднання логіко-денотативного і лінгвістичного аспектів у моделюванні є необхідною умовою більш повного і об'єктивного вивчення семантики термінів.

Наведемо приклад інваріантного семного набору для терміна **суд**, виявленого на текстовому матеріалі різних пам'яток східнослов'янської писемності XI–XVIII ст. При цьому вважаємо за доцільне розташувати цей багатий і різноманітний набір сем у вигляді незамкнених тематичних ланцюжків, що характеризують різні сторони названого предмета, їх взаємний зв'язок, взаємозумовленість та взаємопроникнення. Відкритий характер цих ланцюжків свідчить про невичерпність логіко-денотативного змісту терміна, а безліч можливих варіантів сполучень сем забезпечує значні номінативні потенції лексеми у процесі її семантичної еволюції:

‘судження’, ‘міркування’, ‘розмірковування’, ‘думка’ ...
‘розум’, ‘мудрість’ ...
‘суть’, ‘смісл’, ‘тлумачення’ ...
‘висновок’, ‘розсуд’, **‘оцінка’** ...
‘осудження’, **‘осуд’**, ‘хула’, ‘засудження’ ...
‘правда’, ‘істина’, ‘справедливість’ ...
‘вчення’, ‘віровчення’, ‘бог’ ...
‘провидіння’, ‘гадка’, ‘передбачення’, ‘доля’, ‘талан’, ‘фатум’, ‘хрест’, ‘жереб’ ...
‘відплата’, ‘розплата’, **‘кара’**, ‘страта’, **‘покарання’**, ‘обвинувачення’, ‘звинувачення’,
‘розправа’ ...
‘провина’, **‘вина’**, **‘гріх’**, ‘злочин’, ‘вчинок’ ...
‘смерть’, **‘кончина’**, ‘загибель’, ‘зруйнування’, ‘падіння’, ‘кінець’ ...
‘звичай’, ‘традиція’, ‘правило’, **‘порядок’** ...
‘закон’, **‘зведення’**, ‘кодекс’, ‘установа’, ‘стаття’, ‘устав’ ...
‘установлення’, ‘постанова’, ‘визначення’, ‘ухвала’, ‘рішення’ ...
‘документ’, ‘акт’, ‘запис’, ‘протокол’ ...
‘законодавство’, **‘право’**, **‘правосуддя’**, ‘судова діяльність’, ‘судові функції’ ...
‘судочинство’, ‘процес’, ‘характер’, ‘форма’, ‘хід’, ‘етап’, ‘стадія’ ...
‘розгляд’, ‘дослідження’, ‘вирішення’, ‘встановлення’, ‘рішення’, ‘розв'язання’, ‘ухвалення’
...
‘слідство’, ‘дізнання’, ‘доказ’, ‘довід’, ‘факт’, ‘основа’, ‘підстава’ ...
‘вимагання’, ‘викликання’, ‘вимога’, ‘виклик’, **‘скарга’**, **‘позов’** ...
‘змагальність’, **‘засідання’**, ‘судоговоріння’, ‘словесність’ ...
‘звіт’, ‘доповідь’, ‘відповідь’, ‘дебати’ ...

‘сторони’, ‘позовник’, ‘судді’, ‘представники сторін’, ‘свідки’, ‘склад’, ‘збори’, ‘участь’ ...
‘час’, ‘строк’, ‘термін’ ...
‘місце’, ‘приміщення’, ‘будинок’ ...
‘судоустрій’, ‘інстанція’, ‘установа’, ‘**орган**’, ‘колегія’, ‘колегіальність’, ‘лице’, ‘особа’ ...
‘задоволення’, ‘примирення’, ‘погодження’, ‘згода’, ‘угода’, ‘виправдання’, ‘обвинувачення’,
‘звинувачення’ ...
‘результат’, ‘наслідок’, ‘**вирок**’, ‘декрет’, ‘винесення’, ‘ухвала’, ‘постанова’, ‘рішення’,
‘оголошення’, ‘фіксація’, ‘виконання’ ...
‘розправа’, ‘стягнення’, ‘правління’, ‘відшкодування’, ‘**мито**’, ‘збір’, ‘оплата’, ‘сплата’,
‘пеня’, ‘штраф’ ...
‘згада’, ‘суперечка’, ‘спір’, ‘**справа**’, ‘**позов**’, ‘**тяжба**’ ...
‘влада’, ‘правління’, ‘урядування’, ‘прерогатива’, ‘компетенція’, ‘юрисдикція’, ‘**право**’ ...
‘округ’, ‘відомство’, ‘відомчість’, ‘підвідомчість’, ‘підпорядкування’, ‘підпорядкованість’,
‘підлеглисть’, ‘підсудність’ ...¹

Представлена первісна сітка семантичних ознак — це інваріантний набір, який не відображає ні ієрархії ознак, ні їх сполучуваності. Проте різні набори і комбінації наведених ознак утворюють як окремі ЛСВ, так і різні варіанти моделі семантичної структури терміна *суд*, які реалізуються протягом усього періоду його функціонування. Сконструйована сітка накладається на контексти пам'яток писемності XI–XVIII ст., що дозволяє виявити конфігурації сем, які виявляються комунікативно релевантними для кожної конкретної ситуації. Контекстуально вони реалізуються за типовими лексико-граматичними моделями (ЛГМ). У випадку збігу граматичного оформлення ЛГМ враховується лексико-семантичний зміст їх компонентів. Основні інваріантні моделі сполучуваності в контекстах, як правило, модифікуються, здебільшого спостерігається їх поширення додатковими компонентами, що у діахронічному аспекті виявляються не менш суттєвими, ніж основні компоненти ЛГМ.

Проектування інваріантного набору сем на контексти, аналіз типових ЛГМ реалізації значення терміна, урахування лексико-семантичного наповнення компонентів ЛГМ, їх тематична класифікація, залучення інших компонентів макроконтексту, що актуалізують ті чи інші семи, — це продуктивні робочі прийоми, які уможливають детальне і точне реконструювання семантики терміна в її еволюції, виявлення ЛСВ та відтінків значення, не зафіксованих у словниках.

Так, семантичну структуру терміна *суд* протягом зазначеного періоду складають ЛСВ та їх відтінки, безпосередньо зв'язані з первісним термінологічним значенням ‘судовий розгляд, судовий процес’ відношеннями метонімії: ‘судове засідання’ // ‘судоговоріння’*; ‘участь будь-якої сторони у судовому процесі; положення, стан позовника’* // ‘звіт, відповідь перед суддями’; ‘судовий позов’; ‘судова справа’; ‘справи, що належать певному суду’; ‘право суду’ // ‘право на стягнення судового мита’ // ‘судова компетенція, сфера судової влади’; ‘судовий округ, відомство’* // ‘підсудність, підлеглисть’; ‘правосуддя’*; ‘судочинство, судова діяльність’; ‘форма процесу’*; ‘судовий порядок, правила судочинства’; ‘хід судового розгляду’* // ‘протокол, запис процедури судового розгляду’* // ‘підстави для винесення вироку’* // ‘засудження, обвинувачувальний вирок’ // ‘акт судового рішення’*; ‘провина, злочин’, ‘кара, покарання’; ‘судове мито, пеня’; ‘законодавчий акт про суд’*; ‘судді’ // ‘склад судової колегії’; ‘судова установа, орган правосуддя’ // ‘приміщення, будинок, у якому міститься орган правосуддя’¹.

Різні набори і комбінації наведених ЛСВ і відтінків значень формують семантичну структуру юридичного терміна *суд* протягом тривалого періоду його історії. Наприклад, для давньоруської доби, семантична структура терміна у лексикографічному варіанті може бути відтворена у такому вигляді: 1 ЛСВ — ‘судовий розгляд справи, судовий процес’ // ‘судове

¹ Семантичні ознаки, які мають високий рівень актуалізації у словникових дефініціях, виділені; три крапки позначають, що низка семантичних ознак незамкнена.

¹ Зірочкою позначені семими, не зафіксовані у лексикографічній літературі.

засідання' // 'судоговоріння'; 2 ЛСВ — 'судова справа, позов' // 'запис розгляду судової справи'; 3 ЛСВ — 'правосуддя, судова діяльність' // 'судова компетенція' // 'справи, що підлягають певному суду' // 'підсудність' // 'присуд'; 4 ЛСВ — 'судовий порядок, правила судочинства'; 5ЛСВ — 'закон, зведення законів' // 'звичай' // 'право'; 6ЛСВ — 'судовий вирок' // 'постанова, визначення суду' // 'засудження, обвинувачувальний вирок' // 'покарання, відплата' // 'смертний вирок' // 'смерть'; 7 ЛСВ — 'судове мито, пеня'.

Метод семантичного моделювання у порівняльно-історичних дослідженнях дає можливість:

- визначити загальні, співвідносні і безеквівалентні ЛСВ, їх кількість, місце розташування і співвідношення на різних історичних етапах;
- відтворити процеси зародження, формування й втрати ЛСВ і відтінків значення;
- уточнити часові параметри лексико-семантичних змін;
- окреслити основні напрями семантичного розвитку термінологічних одиниць;
- простежити спільні і розбіжні тенденції в семантичній еволюції порівнюваних термінів та ін.

Якщо предметом аналізу виступають однойменні терміносистеми двох мов, то створювана модель спеціальних понять відповідної галузі є тою третьою, однаково незалежною від зіставляваних мов системою, яка має бути основою, еталоном зіставлення (А. Гудавичюс). Проектування понятійної системи-еталона на системи термінологічних одиниць порівнюваних мов сприяє виявленню різноманітних діахронічних лакун (лексичних, понятійних, понятійно-лексичних), якими супроводжується розвиток терміносистем, та шляхів їх заповнення.

Моделювання у контрастивних дослідженнях терміносистем права на матеріалі різних мов допомагає визначити ресурси, продуктивні і непродуктивні засоби термінотворення, міжмовні термінологічні відповідники, їх понятійну і семантичну еквівалентність, співвіднесеність структури термінологічних систем різних мов. Це наблизить нас до вирішення багатьох прикладних проблем: машинного перекладу, укладання дво- і багатомовних термінологічних словників та ін.

Розглянуті методики не охоплюють усього кола методів, що застосовуються для вивчення юридичної термінології у всіх її фрагментах і аспектах (ми обмежились головними їх типами). Практика показує, що оптимальні результати дає сполучення декількох типів процедур таким чином, що кожна з них буде не тільки доповнювати, але й конкретизувати інші.

Отже, продуманий підхід до відбору методичного апарату, його узгодження з предметом і метою дослідження, органічне поєднання методів і робочих прийомів слугують надійними методологічними орієнтирами на шляху до всебічного вивчення такого складного об'єкта, яким є юридична термінологія. Принципово нові й цікаві результати забезпечуються перш за все комплексними методиками та їх комп'ютеризацією. Комп'ютерна техніка активізує створення нових методик, формування нових підходів до вивчення термінологічно-правового фонду мови, появу нових спеціальних наукових напрямів.

Удосконалення методики та розроблення нових дослідницьких прийомів сприятиме вирішенню важливих теоретичних і прикладних завдань як галузевого, так і загального термінознавства.

1. Актуальність мовно-термінологічних проблем у зв'язку з кодифікацією нового законодавства України підкреслюють провідні правознавці країни — Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Ю. Є. Зайцев, С. П. Головатий, П. М. Рабінович та ін.; програмні праці цих учених репрезентують сучасну юридичну думку у напрямі практичного вирішення зазначених проблем на державному рівні.
2. *Ушаков А. А.* О языке законов и законодательной стилистике // Структура лингвостилистики и ее основные категории. — Пермь, 1983; *Ушаков А. А.* Очерки по законодательной стилистике: Учеб. пособие. — Ч. 1. — Пермь, 1967; *Керимов Д. А.* Законодательная техника: Научно-методическое и учебное пособие. — М., 1998; *Дюженко Г. А.* Документная лингвистика. — М., 1975; *Колодій А. М.* Герменевтика юридична // Юридична енциклопедія. — К., 1998. — С. 578–579 та ін.

3. *Франко І.* Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. тв. — Т. 41. — С. 203.
4. О. А. Сербенська ще у 1953 р. зазначала: «Дослідженню української юридичної термінології не присвячено жодної ґрунтовної праці ні в українському мовознавстві, ні в українській правовій науці, хоч доцільність такого вивчення висувається реальними потребами державного і громадського життя...» (*Сербенська О. А.* З історії вивчення української юридичної термінології // Питання слов'янського мовознавства. — 1963. — № 7–8. — С. 179). У підручнику «Українське термінознавство» (Автори: *Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П.*; Львів: Світ, 1994) немає спеціального розділу з термінології права (хоч увагу авторів привернули сакральна, лінгвістична, друкарська, військова, морська, мінералогічна, музична термінологічні системи). Лише у другому розділі «Суспільно-політична термінологія» розглянуто деякі юридичні терміни (але вони не відокремлюються від інших груп суспільно-політичних термінів).
5. Цінний матеріал з історії юридичної термінології східнослов'янських мов містять праці Б. О. Ларіна, С. П. Обнорського, М. Я. Брицина, О. А. Сербенської, Л. М. Полюги, Д. Г. Гринчишина, І. М. Керницького, В. Й. Горобця, В. Т. Полека, А. Й. Пашука, М. Л. Худаша, Ф. Е. Ткача, Ф. П. Філіна, В. В. Іванова, С. С. Волкова, В. М. Туркіна, Ф. П. Сергєєва та ін.
6. *Кузнецова Э. В.* Метод ступенчатой идентификации в описании лексико-семантической группы слов // Ученые записки Тартусского гос. университета. — Тарту, 1969. — Т. 228. — С. 85–92.
7. *Штерн І. Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. — К.: АртЕк, 1998. — С. 184.